

A Feasibility Study of Effective Family Participation in Responding to Juvenile Haddi Crimes from the View of Imamieh Jurisprudence

Maryam Nankali¹, Hussein Gholami² ✉, and Seyed Mansour Mirsaedi³

1. Corresponding Author, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: maryam.nankali@atu.ac.ir

 0000-0003-2898-2416

2. Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: hossein.gholami@atu.ac.ir

 0000-0001-9908-8505

3. Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: mirsaeedi@atu.ac.ir

 0000-0001-7077-4974

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 19 June 2025

Received in revised form 11

August 2025

Accepted 13 September 2025

Available online 04 October 2025

Keywords:

Haddi crime,
juvenile Haddi crime,
family participation in Haddi
crime,
Haddi crime in Imamieh
jurisprudence.

Objective: Investigating the potential of Imamieh jurisprudence to attract effective family participation in responding to juvenile Haddi crimes and evaluating the jurisprudential legitimacy of resorting to this solution.

Method: The present research is of a fundamental and qualitative type, which was conducted using a descriptive-analytical method and by analyzing data obtained from library resources in the field of Imamieh jurisprudence. The research sources included early and late jurisprudential books, opinions of contemporary jurists, jurisprudential inquiries, and related research. The data analysis was based on two main axes: first, examining the permissible scope of effective family participation in juvenile Haddi crimes; second, explaining the legitimate forms of family participation from the perspective of Imamieh jurisprudence. In the first axis, jurisprudential propositions related to the limits (Hodoud), such as the basis for mitigation in the limits (Hodoud), repentance, criminal growth, and the ruler's guardianship, were examined, and in the second axis, forms such as mediation with the judge and the victim, and family participation in determining and implementing alternative Tazir punishment were analyzed.

Results: Existing jurisprudential propositions clarify the current possibilities for family participation, including the establishment of a reduction in the limits (Hodoud) and attention to the growth of the penalty. Suggested solutions such as mediation with the judge and the victim are considered legitimate within a certain range. Also, by proving the legitimacy of using the Tazir punishment in the Haddi crime, it was clear that the judicial authority can define the appropriate Tazir response in the context of the family or implement it with the help of the family.

Conclusions: The permissible scope of family participation in jurisprudence is broader than the current law, and legal reforms seem necessary to take advantage of this capacity.

Cite this article: Nankali, M., Gholami, H., & Mirsaedi, M. (2025). A Feasibility Study of Effective Family Participation in Responding to Juvenile Haddi Crimes from the View of Imamieh Jurisprudence. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 13(3), 47- 67. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19711.2348>

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19711.2348>

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Adolescence is a sensitive stage of a child's transition to adulthood, beginning with sexual maturity and ending at the age of 18. The increase in juvenile delinquency and its social consequences have revealed the necessity of utilizing the family's capacity in criminal policy. The family, as the first educational and social institution in the legal system of the Islamic Republic of Iran, has a pivotal position; as the Constitution (cf., Constitution, Introduction and Article 10) and the General Family Policies Document issued by the Supreme Leader have emphasized its fundamental role in preventing social harm and the weakening of the family institution. However, in the country's legislative and judicial policy, the position of the family in responding to juvenile delinquency, especially in Haddi crimes, has been seen as minimal. Existing laws refer to this issue only in the form of parents' presence in the proceedings or handing over the child to their parents, and so far, no comprehensive and effective mechanism has been developed for the family's participation in the process of responding to juvenile delinquency.

From the perspective of Imamieh jurisprudence, the issue of family participation in Haddi crimes faces jurisprudential and Sharia legitimacy challenges, because the fourth article of the Constitution emphasizes the compliance of laws with Islamic standards, and Haddi crimes are considered among the most stringent crimes in terms of Sharia principles. Therefore, the main issue of the present study is to assess the feasibility of attracting effective family participation in responding to juvenile Haddi crimes from the perspective of Imamieh jurisprudence in order to assess whether this solution is considered legitimate from a jurisprudential perspective or not.

The present study is based on the assumption that the capacities of Imamieh jurisprudence can provide a legitimate platform for family intervention in formats such as mediation with the judge and the victim, replacing Haddi punishment with educational Tazirat, and imposing educational obligations on parents. Accordingly, the family can play an active role in the correction, care, and rehabilitation of the juvenile and reduce the severity of the criminal response.

Method

This research is of a fundamental and qualitative type, conducted using a descriptive-analytical method and analyzing data obtained from library sources in the field of Imamieh jurisprudence. The research sources include early and late jurisprudential books, opinions of contemporary jurists, jurisprudential inquiries, and related research. The data analysis was based on two main axes: first, examining the permissible scope of effective family participation in juvenile Haddi crimes; second, explaining the legitimate forms of family participation from the view of Imamieh jurisprudence. In the first axis, jurisprudential propositions related to the limits (Hodoud), such as the basis for mitigation in the limits (Hodoud), repentance, criminal growth, and the ruler's guardianship, were examined, and in the second axis, forms such as mediation with the judge and the victim, and family participation in determining and implementing alternative Tazir punishment were analyzed.

Results

The findings show that the pattern of responding to juvenile Haddi crimes in Imamieh jurisprudence is not based solely on the implementation of repressive punishments; rather, a set of jurisprudential generalities and rules provides the possibility of mitigation, suspension, and substitution. The first jurisprudential basis is the «absolute non-implementation of Haddi punishments», which was accompanied by disagreement among jurists during the era of occultation. Some have considered the implementation of limits (Hodoud) permissible only in the rule of comprehensive jurists (Mohaghegh Damad, 1999; Masjedsaraei and Momeni, 2009). Another group emphasizes the possibility of issuing government decrees by the Supreme Leader to stop the implementation of limits (Hodoud) based on public interest and the rule of maintaining the system (Husseini Kashani and Sharifi, 2020). In such a case, the Supreme Leader can, upon determining the expediency, refrain from implementing Hadd and apply alternative responses by utilizing the family's capacity.

Another rule is «the basis of reduction in the limits (Hodoud)» that jurists have deduced from the generalities of narratives (cf., Ameli, 1413AH, 14/513; Najafi, 1362AH, 41/157; Fazel Hendi, 1416AH, 10/321; Tousi, 1387AH, 8/163). Narratives regarding the prohibition of prosecution within the limits (Hodoud), such as the narrative of a man who confessed to adultery before Imam Ali and the Imam repeatedly stopped him from confessing (cf., Sadough, 1413AH, 5/353), confirm the principle of covering up the crime and reduction in the limits (Hodoud). Also, accepting repentance before proving the crime in the crimes of Allah's right except for war, causes the punishment to be dropped (cf., Fazel Hendi, 1416AH, 10/435; Koleini, 1407AH, 7/250). This jurisprudential foundation shows that the Holy Lawgiver does not consider punishment as the ultimate goal and has always left the path of repentance and reform open.

Another finding of the research is the «condition of criminal growth» in realizing the criminal responsibility of a juvenile. According to Imamieh jurisprudence, religious maturity alone is not sufficient to realize criminal responsibility, and criminal growth is a necessary condition for implementing the limits (Hodoud). Jurists such as Allameh Helli in his book titled *Tahrir al-Ahkam* have considered growth as a condition along with puberty (Helli, 1420AH, 2/226; Fazel Hendi, 1416AH, 10/493). Rational reasoning also indicates the necessity of establishing criminal growth; because justice requires that a person who has not yet reached the perfection of reason should not be punished (Falah Khariki and Hajitabar Firouzjaei, 2023). By proving this condition, the scope for family intervention in defending the child, providing an opinion about growth, and even playing a role in replacing the Haddi punishment is provided.

In the second part of the findings, the legitimate forms of family participation are examined. One of the forms is «mediation with the judge», which is considered legitimate based on the narratives «No one should intercede for someone after the matter has reached the Imam... But

for a matter that has not yet reached the Imam, if you feel regret, intercede» (Ameli, 1409AH, 28/43). According to the analysis of jurists (Khouei, no-date, 1/225; Yazdi, 2012), in cases where the ruler has the power to pardon, the intercession of the family before executing the sentence is permissible.

The other form is «mediation with the victim», which is legitimate based on the principle of the correction of the intercessor and verses 9 and 10 of Surah Hojrat. The family can mediate between the victim and the juvenile delinquent in crimes related to people's right such as slander and theft (Najafi, 1362AH, 41/294) and, by concluding a peace treaty, pave the way for forgiveness and repair of the effects of the crime; as the Prophet Mohammad said: «The proof is the responsibility of the claimant and the oath is the responsibility of the defendant. Reconciliation among Muslims is permissible, except for reconciliation that makes something forbidden permissible or something permissible forbidden» (Sadough, 1413AH, 3/32). The third form of participation is «using Tazir punishment as an alternative to the limits (Hodoud)». In Imamieh jurisprudence, Tazir is not limited to flogging and includes any type of discipline such as imprisonment, financial fines, or reprimands (Allameh Helli, 1420AH, 5/349; Ameli, 1409AH, 28/269). By proving the legitimacy of non-corporal Tazir, the ruler can, with the help of the family, implement alternative educational punishments such as referring the teenager to educational centers, and the parents' obligation to supervise or care for him at home. This action is consistent with the wise people's practice of referring to experts (Hassanzadeh, 2010) and the cooperation of psychologists and counselors.

In addition, the findings show that imposing obligations on parents to fulfill educational duties is also one of the ruler's powers (a group of authors, 1428AH, 3/351). The ruler can obligate the family to take care of the teenager and provide the basis for reform within the family. This action is considered obligatory from the perspective of obligatory introduction and is consistent with the family's educational duties.

Conclusions

The present study shows that Imamieh jurisprudence has numerous capacities for attracting effective family participation in responding to juvenile Haddi crimes, and jurisprudential prohibitions are not considered absolute obstacles in this direction. Jurisprudential generalities on the subject of limits (Hodoud), such as the rule of Dar, the basis for mitigation in the limits (Hodoud), acceptance of repentance, and the requirement of criminal growth, all indicate the possibility of reducing criminal intervention and using the family as a means of reform and education. Family mediation with the judge and the victim, replacing Haddi punishment with educational Tazirat, and imposing corrective obligations on parents are among the formats that are consistent with Islamic principles. The results show that the judge can, relying on these principles, define and implement appropriate Tazir punishment in the context of the family; including handing over the child to the parents, using the institution of «home detention» or

care measures with parental supervision. Family participation in this process, while maintaining criminal justice, provides the basis for the rehabilitation and resocialization of the juvenile. In conclusion, this study emphasizes that the permissible scope of family participation in Imamieh jurisprudence is broader than the current law and that legal reforms are necessary to exploit this capacity. It is also recommended that future research, by consulting with the great authorities of Taqlid and using dynamic jurisprudence, examine the scope of legitimacy of this expanded participation and the experiences of other countries in localizing family-centered solutions in response to juvenile delinquency

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors of the research would like to thank the Vice Chancellor for Education and Vice Chancellor for Research of Allameh Tabataba'i University, who provided spiritual support for this study.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

امکان سنجی مشارکت مؤثر خانواده در پاسخ‌دهی به بزه حدی نوجوان از منظر فقه امامیه

مریم نانکلی^۱، حسین غلامی^۲، و سید منصور میرسعیدی^۳

۱. نویسنده مسئول، دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: maryam.nankali@atu.ac.ir

۲. استاد گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: hossein.gholami@atu.ac.ir

۳. استادیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: mirsaeedi@atu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: بررسی ظرفیت‌های فقه امامیه برای جلب مشارکت مؤثر خانواده در پاسخ به بزه حدی نوجوان و ارزیابی مشروعیت فقهی توسل به این راهکار.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

روش پژوهش: پژوهش حاضر از نوع بنیادی و کیفی است که به روش توصیفی-تحلیلی و با تحلیل داده‌های حاصل از منابع کتابخانه‌ای در دامنه فقه امامیه انجام شد. منابع تحقیق شامل کتب فقهی متقدمان و متأخران، آراء فقه‌های معاصر، استفتائات فقهی و پژوهش‌های مرتبط است. تحلیل داده‌ها بر پایه دو محور اصلی صورت گرفت: نخست، بررسی قلمرو مجاز مشارکت مؤثر خانواده در بزه حدی نوجوان؛ دوم، تبیین قالب‌های مشروع مشارکت خانواده از منظر فقه امامیه. در محور نخست، گزاره‌های فقهی مرتبط با حدود مانند بنای تخفیف در حدود، توبه، رشد جزایی و ولایت حاکم مورد بررسی قرار گرفت و در محور دوم، قالب‌هایی چون میانجی‌گری نزد قاضی و بزه‌دیده، و مشارکت خانواده در تعیین و اجرای مجازات تعزیری جایگزین، تحلیل شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

کلیدواژه‌ها:

بزه حدی،

بزه حدی نوجوان،

مشارکت خانواده در بزه حدی،

بزه حدی در فقه امامیه.

یافته‌ها: گزاره‌های فقهی موجود، مقدمات کنونی را برای مشارکت خانواده از جمله بنای تخفیف در حدود و توجه به رشد جزایی روشن می‌کند. راهکارهای پیشنهادی مانند میانجی‌گری نزد قاضی و بزه‌دیده در محدوده خاصی مشروع تلقی می‌شوند. همچنین با اثبات مشروعیت استفاده از مجازات تعزیری در بزه حدی، مشخص شد که مقام قضایی می‌تواند پاسخ تعزیری مناسب را در بستر خانواده تعریف یا با کمک خانواده اجرا کند. **نتیجه‌گیری:** دامنه مجاز مشارکت خانواده در فقه، گسترده‌تر از قانون فعلی است و انجام اصلاحات قانونی برای بهره‌گیری از این ظرفیت ضروری به نظر می‌رسد.

استناد: نانکلی، مریم؛ غلامی، حسین؛ و میرسعیدی، سید منصور (۱۴۰۴). امکان سنجی مشارکت مؤثر خانواده در پاسخ‌دهی به بزه حدی نوجوان از منظر فقه امامیه. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۳)، ۴۷-۶۷. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19711.2348>

مقدمه

دوران نوجوانی، مرحله گذار از کودکی به بزرگسالی است. مبدأ این دوران و معیار تفکیک آن از کودکی، رسیدن به بلوغ جنسی است و پایان آن در سن ۱۸ سالگی مشخص می‌شود. افزایش آمار بزهکاری نوجوانان آسیب‌های ناشی از آن، یکی از بحران‌های اجتماعی در ایران است. اگر مقام قضایی در واکنش به بزه نوجوانان از ظرفیت مشارکت خانواده بهره گیرد عملکرد مؤثرتری از خود نشان می‌دهد؛ زیرا خانواده، هسته اصلی هر جامعه و نخستین نهادی است که با اطفال و نوجوانان ارتباط مستقیم دارد. با وجود اهمیت بی‌بدیل خانواده در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران که در قانون اساسی (ر.ک.، قانون اساسی: مقدمه و اصل دهم) متجلی است و با وجود تأکید سند سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی مقام معظم رهبری، بر محورهای اصلاح و تکمیل نظام حقوقی و رویه‌های قضایی در حوزه خانواده متناسب با نیازها و مقتضیات جدید، تقویت و تشویق خانواده برای جلب مشارکت خانواده برای پیشبرد اهداف و برنامه‌های کشور در همه عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و دفاعی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و عوامل تزلزل نهاد خانواده، تاکنون تدابیر مناسبی برای تدوین سیاست جنایی جامع تقنینی در زمینه حضور مؤثر خانواده در پاسخ به بزه نوجوانان اتخاذ نشده است.

مسئله مشارکت خانواده در قوانین کیفری به صورت حداقلی مورد پذیرش قرار گرفته است به گونه‌ای که در قانون آیین دادرسی کیفری، در قالب یک قانون شکلی، فقط به حضور و نقش خانواده در فرایند رسیدگی کیفری اشاره شده است. در قانون مجازات اسلامی نیز فقط در قالب برخی اقدامات تأمینی مانند تسلیم به والدین، توجه اندکی به مشارکت خانواده شده است. یافته‌های علمی در حوزه علوم پیرا حقوقی (جرم‌شناسی، کیفرشناسی و سیاست جنایی) نیز این ضرورت را آشکار می‌کند که از ظرفیت خانواده در پاسخ به بزه نوجوانان بهره‌گیری شود. مشارکت خانواده در الگوهای مختلف از جمله رسیدگی بازپروری، عدالت ترمیمی و حداقل مداخله کیفری در قالب الگوهای غالب در رسیدگی به بزه افراد زیر ۱۸ سال قابل تصور است. با این حال، سیاست جنایی کشورها متأثر از مسائل ایدئولوژیک است و چون براساس اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قوانین و مقررات باید با موازین اسلامی منطبق باشد، چنین به نظر می‌رسد که محدودیت‌های فقهی، مانع مهمی در پیش‌بینی راهکارهای مناسب برای جلب مشارکت خانواده است. این محدودیت‌های فقهی، به ویژه در جرایمی که سابقه شرعی در تعیین جرم و مجازات دارند، پررنگ‌تر جلوه می‌کند. از این رو، بررسی چالش‌ها و ارائه راهکارهای احتمالی در تعزیرات منصوص شرعی و حدود، نمود می‌یابد. به گونه‌ای که پذیرش نهادهای ارفاقی در قانون مجازات اسلامی در جرایم حدی و تعزیرات منصوص شرعی، با توقف مواجه شده است؛ این محدودیت‌ها به ویژه در رسیدگی به بزه‌های حدی نوجوانان بیشتر نمایان می‌شود. جرم حدی، در زمره شدیدترین جرایمی است که ممکن است توسط نوجوان ارتکاب یابد و واکنش‌های تعیین شده در قانون نیز ماهیتی سرکوب‌گرانه و قهرآمیز دارد که بیشتر منطبق بر الگوی سزادهی است. در چنین شرایطی، مشروعیت جلب مشارکت خانواده در هاله‌ای از ابهام قرار می‌گیرد.

موضوع اصلی مقاله حاضر، امکان‌سنجی جلب مشارکت مؤثر خانواده در پاسخ به بزه‌های حدی نوجوانان در فقه امامیه است. از سویی، حاکمیت تلاش می‌کند با مداخله کیفری و ضمانت‌اجراهای قهرآمیز، وظایف خود را ایفا کند و از سوی دیگر، خانواده که کانون عاطفه و مهرورزی است در تعامل با این نهاد قرار می‌گیرد. نویسندگان مقاله حاضر درحالی امکان‌سنجی فقهی مشارکت خانواده در حدود را بررسی نموده‌اند که سیاست جنایی، راهبرد مشارکت خانواده را نه تنها در حدود، بلکه در جرایم تعزیری نیز به طور مطلوب به کار بسته است. هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی ظرفیت‌های فقه امامیه برای جلب مشارکت مؤثر خانواده در بزه حدی نوجوان است تا ارزیابی شود که آیا توسل به راهکارهای پیشنهادی از نظر فقهی مشروع تلقی می‌شود یا خیر؟

مشارکت خانواده در امر پاسخ دهی به بزه حدی نوجوان، به روش‌های متعددی صورت می‌پذیرد و سطح حداقلی مشارکت خانواده که عبارت از حضور در جریان دادرسی و همراهی با نوجوان بزه‌کار است نیازی به بحث و بررسی ندارد؛ زیرا این همراهی به مجوز شرعی نیازمند نیست و در قوانین موجود نیز پیش‌بینی شده است. تمرکز پژوهش حاضر بر الگویی از مشارکت است که با ایفای نقش مؤثر خانواده همراه باشد. روشن است که هرچه مداخله کیفری جدی‌تر باشد میزان مشارکت مؤثر خانواده کاهش می‌یابد. نگارنده در پی دستیابی به پاسخی برای این پرسش است که قلمرو مشارکت مؤثر خانواده در بزه حدی نوجوانان در فقه امامیه چگونه ترسیم می‌شود؟

هرچند در نگاه نخست چنین به نظر می‌رسد که نظام حاکم بر پاسخ‌های حدی به گونه‌ای است که ابتکار عمل قاضی و در نتیجه مشارکت خانواده را در سطح بسیار محدودی می‌پذیرد و همین امر باعث توقف سیاست جنایی شده است، زمینه‌هایی در فقه امامیه وجود دارد که نشان می‌دهد اثبات و اجرای مجازات حدی، هدف اصلی سیاست جنایی نیست. پرسش بعدی مقاله حاضر این است که باتوجه به گزاره‌های فقهی، ایفای نقش خانواده در پاسخ دهی به بزه حدی نوجوان در چه قالب‌هایی مشروع تلقی می‌شود. در پاسخ باید گفت که مشارکت خانواده به یک‌روش خاص و واحد محدود نیست، بلکه شئون متعددی از آن باتوجه به شرایط بزه و بزه‌کار قابل ترسیم است. بر همین اساس، نگارنده تلاش می‌کند با بررسی گزاره‌های فقهی، راهکارهای مختلف مشارکت خانواده را شناسایی و تبیین کند. این گزاره‌های فقهی عموماتی هستند که ذیل مبحث حدود مطرح شده و منابع فقهی به‌طور اختصاصی بر بزه حدی نوجوان تمرکز چندانی نداشته‌اند.

مفهوم مشارکت خانواده در پاسخ دهی به بزه اطفال و نوجوانان تاکنون به مثابه اصطلاحی علمی و تخصصی استفاده نشده است. هرچند تعریف این مفهوم دشوار به نظر نمی‌رسد، اما گستردگی آن و فقدان تعریف مشخص، مشکلاتی را در تعیین دامنه پژوهش ایجاد می‌کند. از این رو، شاخص‌های حاکم بر جلب مشارکت خانواده باید تعیین شود. مشارکتی که در پژوهش حاضر از آن سخن می‌رود مشارکتی واکنش‌مدار است که در تعامل با مقام قضایی و کنش‌گران پیرا قضایی تحقق می‌یابد و در مراحل مختلف رسیدگی امکان‌پذیر است.

پژوهش‌های علمی اندکی درباره ایفای نقش خانواده در پاسخ به بزه‌کاری نوجوانان انجام شده است و بیشتر به ذکر امکانات موجود در سیاست کیفری تقنینی بسنده کرده‌اند. بنابراین، هیچ پژوهشی، چالش‌ها و موانع فقهی و امکان‌سنجی فقهی جلب مشارکت خانواده و تعیین قلمرو آن را بررسی نکرده است. در پژوهش حاضر دو محور اصلی بررسی شد: نخست، قلمرو مجاز مشارکت خانواده در بزه حدی نوجوان؛ دوم، قالب‌های مشروع مشارکت خانواده؛ یعنی محورهایی که در علوم پیرا حقوقی مانند جرم‌شناسی و کیفرشناسی نیز مورد توجه و توصیه قرار گرفته‌اند. در محور نخست، ظرفیت‌های موجود در فقه امامیه با استناد به گزاره‌های فقهی مربوط به حدود بررسی شد؛ این گزاره‌ها به‌طور مستقیم به بزه حدی نوجوان اختصاص ندارند، اما مشتمل بر عموماتی هستند که در باب حدود مطرح شده است. بر همین اساس، کتب فقهی متقدمان و متأخران دربرگیرنده احکامی است که قابلیت استفاده در این زمینه را دارند. آثار پژوهشی اندکی به‌طور اختصاصی به موضوع حد نوجوان پرداخته‌اند. برای نمونه، مقاله نگاهی نو به نحوه صدور و اعمال مجازات حدی علیه کودکان و نوجوانان از عباسی کلیمانی و رنگچی تهرانی (۱۳۹۹) تنها شیوه صدور و اجرای حدود و ارتباط آن با اهداف حقوق نوین کیفری اطفال را بررسی کرده و موضوع مشارکت خانواده در بزه حدی را مورد توجه قرار نداده است.

اشاره به رشد جزایی و تبیین ارتباط آن با مفهوم مسئولیت کیفری و جایگاه آن در فقه، همراه با تحلیل ارتباط آن با یافته‌های علوم عصب‌شناسی، موضوع نوینی است که هم بر ضرورت و هم بر امکان فقهی تغییر قانون درباره پیش‌بینی رشد جزایی دلالت می‌کند. یکی دیگر از نوآوری‌های مقاله حاضر، بررسی قالب‌های مشروع مشارکت خانواده است. این قالب‌ها که متأثر از آموزه‌های علوم پیرا حقوقی است، تاکنون در قانون پیش‌بینی نشده‌اند و بررسی مشروعیت آنها و

جایگاهشان در فقه، موضوع تازه‌ای است که در سایر پژوهش‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. تبیین مشروعیت استفاده از مشارکت خانواده در اجرای مجازات‌های تعزیری جایگزین نیز با استدلال‌هایی مانند مشروعیت تعزیر در موارد عدم اجرای حد و مشروعیت تحمیل تعهدات بر والدین قابل اثبات است.

پژوهش حاضر از نوع بنیادی، توصیفی و در زمره پژوهش‌های کیفی است و هدف آن تحلیل اطلاعات به دست آمده از منابع کتابخانه‌ای است. نگارنده درصدد است با مطالعه منابع فقهی در چارچوب فقه امامیه، مشروعیت استفاده از راهکار جلب مشارکت خانواده را بررسی کند. از آنجاکه طرح استفتائات جدید قضایی و التزام به پاسخ‌گویی به آنها مستلزم سازوکار ویژه‌ای است و از عهده پژوهشگر این مقاله خارج است، نگارنده در تدوین مطالب از ادله موجود در کتب فقهی متقدمان و متأخران، همچنین استفتائات و دروس خارج فقه منتشرشده بهره گرفته است.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری پژوهش در دو محور کلی قلمرو پذیرش مشارکت خانواده و قالب‌های مشارکت خانواده قابل تقسیم‌بندی است. این موضوعات باتوجه به منابع فقهی و در حوزه گزاره‌های فقهی موجود تدوین شده‌اند.

۱. قلمرو مجاز مشارکت مؤثر خانواده در بزه حدی نوجوان

افزایش مشارکت خانواده و کاهش مداخله حقوق کیفری، دو روی یک سکه هستند. در حال حاضر، دیدگاه‌های جدیدی درباره مفهوم جرم، مجازات و اهداف کیفر مطرح شده است که براساس آن در پاسخ به جرم، مداخلات کیفری کاهش یافته و مشارکت نهادهای اجتماعی افزایش می‌یابد. پذیرش این تحولات در جرایم حدی دشوارتر است؛ زیرا هنجارهای قانونی نقض شده در این جرایم از مهمترین هنجارها در نظام اسلامی است که بر آنها تأکید فراوان شده است. به همین دلیل، جنبه سرکوبگرانه مجازات‌های حدی پررنگ‌تر جلوه می‌کند. در چنین شرایطی، سهمیم کردن نهاد خانواده در پاسخ به این جرایم، امری نامأنوس است. بنابراین، باید بررسی کرد که آیا گزاره‌های فقهی بر این دلالت دارد که الگوی مناسب در پاسخ به بزه حدی نوجوانان همواره بر مجازات‌های سرکوبگرانه تأکید دارد؟ پاسخ به این پرسش، محدوده مجاز مشارکت خانواده را روشن می‌کند.

۱-۱. عدم اجرای مطلق مجازات‌های حد

اگر مجازات‌های حدی به طور مطلق و نه مقید به شرایطی مانند توبه اجرا نشود قلمرو پذیرش مشارکت خانواده گسترده‌تر خواهد بود. اجرای حدود در عصر غیبت از مسائلی است که درباره آن اختلاف نظرهای فراوانی وجود دارد. (محقق داماد، ۱۳۷۸) بسیاری از افرادی که اجرای حدود در زمان غیبت را جایز نمی‌دانند وضعیتی را در نظر دارند که حکومت جامعه به دست حاکمان ستمگر اداره می‌شود. در مقابل، قائلان به جواز، حالتی را در نظر می‌گیرند که حکومت جامعه به دست فقهای جامع‌الشرایط است. پذیرش اداره جامعه توسط فقهای جامع‌الشرایط، نظریه اجرای حدود در عصر غیبت را تقویت می‌کند؛ زیرا اجرای حدود، بخشی از اداره جامعه است (مسجدسرای و مؤمنی، ۱۳۸۸). بررسی کتب فقهی معاصر نیز نشان می‌دهد که این نظریه پذیرفته شده است.

موضوع عدم اجرای مجازات‌های حدی باتوجه به دلایل دیگر نیز در آثار پژوهشی متعددی بررسی شده است. این اندیشمندان نتایج مطالعات خود را نه در قالب نتیجه‌گیری قطعی، بلکه به صورت امکان‌سنجی عدم اجرای مجازات‌های حدی ارائه کرده‌اند. یکی از استدلال‌های مطرح شده آن است که نوع مجازات‌های حدی در زمره احکام امضایی قرار دارد و امضایی بودن آن تأثیر مهمی بر زمان‌مندی و دوام حکم دارد. در شرایطی که امروزه عقلاً از اجرای مجازات‌های بدنی

رویگردان هستند بااستناد به عموماتی مانند قاعده درء و بنای تخفیف در حدود، چنین استنباط می‌شود که عدم اجرای مجازات‌های بدنی در حدود، امری ممکن است.

پذیرش تغییر و تحولات عقلایی به دلیل عبادی و توقیفی نبودن مجازات‌ها، طریقت داشتن مجازات حدی و امکان عقلایی تحقق اهداف مجازات از روش‌های دیگر، لزوم حفظ کرامت انسانی، دین‌گریزی و بیزاری عمومی در عرصه داخلی و جهانی و ناتوانی شهروندان در تحمل مجازات‌های بدنی ازجمله استدلال‌های دیگری هستند که در تبیین امکان عدم اجرای حد به آنها استناد شده است. (نوبهار، ۱۳۹۶) بااین حال، آنچه جواز عدم اجرای مجازات‌های حدی را ثابت می‌کند اظهارنظر قطعی فقهاست. بسیاری از فقهای متأخر که نظریات آنها مبنای تصویب قانون قرار گرفته است بر لزوم اجرای مجازات‌های حدی تأکید دارند (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ۴۸۲/۱؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۸/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۹/۱). هرچند دامنه پژوهش حاضر ناظر به گزاره‌های موجود در کتب فقهای متقدم و متأخر است، اما به طور اجمالی می‌توان اشاره کرد که برخی بر این باور هستند که موضوع عدم اجرای حد از مسائلی است که حاکم جامعه اسلامی نیز در آن اختیار دارد. دلیل این موضوع آن است که حاکم، متصدی اجرای احکام جزایی اسلام است و بااستناد به ادله عقلی و نقلی مانند گستره ولایت حاکم در عصر غیبت، روایات موجود درباره حق عفو ولی امر، شیوه اولویت نسبت به روایاتی که اجازه تعویق و تعطیل حکم قصاص را به امام می‌دهند، دلیل مصلحت، لزوم استیذان از امام در قصاص نفس و لزوم حفظ نظام در مواردی که اجرای حدود با حفظ نظام تزامم دارد این حقیقت آشکار می‌شود که موضوع عدم اجرای حد در قالب احکام حکومتی نیز قابل طرح و بررسی است (حسینی کاشانی و شریفی، ۱۳۹۹).

در نتیجه، چنانچه ولی فقیه مصلحت یادشده را احراز کند، تغییرات لازم در نظام فقه جزا و به دنبال آن در قانون اعمال می‌شود. در چنین شرایطی، جلب مشارکت خانواده و استفاده از راهکارهای جایگزین در گستره وسیع‌تری امکان‌پذیر خواهد بود، البته باید توجه داشت که استفاده از مشارکت خانواده تنها در گرو عدم اجرای مطلق حد نیست، بلکه مختصات فقهی دیگری نیز وجود دارد که در صورت پایبندی به آنها امکان جلب مشارکت خانواده فراهم می‌شود.

۱-۲. بنای تخفیف در حدود

یکی از اصطلاحات رایج در کتب فقهی که به کرات مورد استفاده قرار گرفته، بنای حدود بر تخفیف است. این اصطلاح که در کتب فقهی متقدمین و متأخرین بارها به کار رفته (عاملی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۵۱۳/۱۴؛ نجفی، ۱۳۶۲، ۱۵۷/۴۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۳۲۱/۱۰؛ طباطبایی حائری، ۱۴۲۲ هـ.ق، ۵۹۳/۱۳؛ طوسی، ۱۳۸۷، ۱۶۳/۸؛ تبریزی، بی‌تا؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷ هـ.ق، ۶۷۷/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۳۲۳/۱) قاعده‌ای اصطیادی است که از منابع فقهی استنباط می‌شود. عدم قصاص و غیابی در حدود حق الهی مانند زنا، لواط و شرب خمر، انکار پس از اقرار، عدم اجرای حد در فرض رجوع شاهد از شهادت پیش از اجرای حکم در حدود حق الهی، قاعده درء، شرایط مربوط به عدد، محتوا و کیفیت اقرار و شهادت در جرایم حدی و عدم جواز تحقیق و تفحص در امور حدی توسط قاضی، مجموعه‌ای از احکام کیفری اسلام درباره حدود را تشکیل می‌دهند که باعث عدم تعقیب یا عدم مجازات مجرم می‌شوند. اصرار بر بزه‌پوشی در جرایم حدی با بازداشتن مرتکب از اقرار، یکی از عواملی است که زمینه عدم تعقیب حدود را فراهم می‌کند. در روایات آمده است: «مردی نزد امام علی علیه السلام رفت و به زنا اقرار کرد. حضرت از وی روی گرداند و چندین بار او را به سمت توبه و اجتناب از اقرار راهنمایی کرد تا آنکه پس از اصرار بزهکار و چهاربار اقرار، حکم به مجازات حدی داده شد» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳۵۳/۵).

یکی دیگر از زمینه‌های کاهش مداخله حقوق کیفری و افزایش مشارکت خانواده، پذیرش توبه نوجوان در حدود است. در جرایم حدی حق الهی به استثنای محاربه، توبه پیش از اثبات جرم موجب سقوط مجازات می‌شود. این حکم نزد فقهای

شیعه مخالفی ندارد و بر آن ادعای اتفاق شده است. (فاضل هندی، ۱۴۱۶ ه.ق، ۴۳۵/۱۰) مرسله جمیل بن دراج یکی از مستندات روایی این حکم است (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۲۵۰/۷). هرچند نام همه حدود در ظاهر روایت نیامده است، اما ذکر سرقت، شرب خمر و زنا تمثیلی از جرایم حدی بوده و می‌توان آن را به سایر حدود نیز تسری داد. برخی فقها معتقدند که این روایت ضعیف است. این ضعف با عمل فقها جبران می‌شود. همچنین عدم ذکر سلسله سند در روایاتی که از جمیل بن دراج نقل شده است در اعتبار آن ایجاد اشکال نمی‌کند. در جواهر الکلام ادعای عدم خلاف و در کشف اللثام ادعای اتفاق بر این روایت شده است. همچنین مرسله جمیل بن دراج در حکم مسانید است (موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۲ ه.ق، ۶۳/۲).

از میان جرایم حدی، قذف واجد جنبه حق الناسی است و سرقت نیز تا قبل از رفع الامر الی الحاکم، خصیصه حق الناسی دارد. اگر جرم حدی حق الناسی باشد اسقاط مجازات آن در اختیار صاحب حق است. (نجفی، ۱۳۶۲، ۲۹۴/۴۱) در مورد حد قذف آمده است: «توبه قاذف چه قبل و چه بعد از طرح دعوا نزد حاکم، موجب سقوط حد نمی‌شود و این حد جز با گذشت مقذوف ساقط نمی‌گردد». حکم توبه در مورد حد سرقت همانند سایر حدود حق اللهی است. باتوجه به نظر مشهور مبنی بر اینکه توبه پیش از قیام بینه موجب سقوط حد می‌شود اگر مرتکب سرقت حدی، پیش از مرحله رسیدگی و اثبات جرم توبه کند، مجازات او ساقط می‌شود (حلبی، ۱۴۰۳). تبلور جنبه حق الناسی در این حد، لزوم رد مال مسروقه در هر حال است به گونه‌ای که حتی اگر با توبه مرتکب، مجازات حدی ساقط شود وی همچنان مکلف است مال مسروقه را به بزه‌دیده بازگرداند. حال باید دید اثر توبه نوجوان پس از اثبات جرم حدی چگونه است. بنابر نظر مشهور، اگر جرم حدی حق اللهی با استناد به بینه ثابت شود توبه فرد مانع اجرای مجازات نیست و تنها آثار اخروی دارد. (طباطبایی حائری، ۱۴۲۲ ه.ق، ۴۶۵/۲) نظر غیرمشهور بر آن است که توبه پس از اقامه بینه این اختیار را برای حاکم ایجاد می‌کند که مجرم را ببخشد یا حد را اجرا کند (مفید، ۱۴۱۳ ه.ق). در مواردی که جرم با اقرار فرد ثابت شده باشد حاکم می‌تواند مجرم را عفو یا حد را اجرا کند، حتی اگر آن حد رجم یا جلد باشد (حلی، ۱۴۰۸ ه.ق، ۱۳۹/۴). براین اساس، برداشت می‌شود که عدم امکان تعطیل مجازات‌های حدی، ناظر به شرایط ویژه‌ای است که در عمل کمتر رخ می‌دهد. اگر نظام کیفری مبتنی بر شریعت باشد انتظار می‌رود که مجموعه این احکام به صورت نظام مند مدنظر قرار گیرد. در این شرایط، حفظ اقتدار نظام عدالت کیفری و اعمال مجازات‌های سرکوبگرانه به مثابه اصل مطرح نیست، بلکه قاضی می‌تواند با هدایت جریان دادرسی، شرایطی را برای اجتناب از اثبات جرم و توسل به الگوی سزاگرایانه فراهم کند و در مقابل، از مساعدت خانواده استفاده کند تا مشکل بزهکاری نوجوان به صورت ریشه‌ای حل شود. در چنین موقعیت‌هایی، مقام قضایی می‌تواند بنابه مقتضیات از مشارکت مؤثر خانواده بهره‌مند شود.

۱-۳. اشتراط رشد جزایی در مسئولیت کیفری نوجوان

سزاگرایی، مبتنی بر این پیش فرض است که انسان به دلیل اراده آزاد، قابل سرزنش است. هرچه رفتار مجرمانه قابلیت سرزنش بیشتری داشته باشد مسئولیت اخلاقی مجرم نیز سنگین‌تر است. همچنین هرچه پیامدهای عمل شدیدتر باشد سرزنش و مجازات نیز بزرگ‌تر خواهد شد. در ابتدا باید بررسی کرد که آیا مسئولیت کیفری نوجوان کامل است تا بتوان گفت در صورت ارتکاب جرم حدی، مستحق مجازات و سرزنش در چنین جرم سنگینی است و آیا فقط رسیدن به سن بلوغ برای تحقق اهلیت جزایی کفایت می‌کند. سن آغاز مسئولیت کیفری در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به تبعیت از فقه امامیه، ۹ و ۱۵ سال قمری تعیین شده است. حقوق دانان بر این باورند که رسیدن به بلوغ شرعی برای تحقق مسئولیت کیفری کافی نیست و رشد جزایی، تکمیل‌کننده آن است. در ماده ۱ سند ملی حقوق کودک و نوجوان مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی به تعریف رشد اشاره شده و ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی نیز قرابت زیادی با مفهوم رشد دارد، اما هیچ ماده قانونی

به صراحت از رشد جزایی سخن نگفته است. به نظر می‌رسد این امر ناشی از آن باشد که براساس موازین فقهی، صرف بلوغ برای تحقق مسئولیت کیفری کافی تلقی شده است.

الف) رشد جزایی و ارتباط آن با مفهوم اهلیت جزایی

اهلیت جزایی حالتی در شخص است که اگر در آن وضعیت مرتکب جرم شود قابلیت تحمل مجازات را دارد. یکی از ارکان اهلیت جزایی، ادراک است. (میرسعیدی، ۱۳۸۳) در اینکه ادراک یا تمیز، ستون اصلی اهلیت جزایی را تشکیل می‌دهد. اختلافی نیست و نظر مشهور حقوق دانان جزایی آن است که ادراک و تمیز در شکل‌گیری اهلیت جزایی دخالت دارند. برخی، مراتب مختلف ادراک مانند درک ماهیت رفتار مجرمانه، توانایی فهم آثار طبیعی رفتار و قدرت درک قبح اجتماعی رفتار مجرمانه را رکن اهلیت جزایی می‌دانند. در مقابل، نظریه دیگر معتقد است که مراتب پایین‌تر ادراک یعنی، درک ماهیت رفتار و آثار مادی آن مربوط به رکن روانی جرم است و مراتب بالاتر یعنی، درک قبح اجتماعی عمل بر اهلیت جزایی تأثیر دارد. ادراک، مفهومی پیچیده در دانش عصب‌روان‌شناسی است که جزو مقولات شناختی مغز و وابسته به عملکرد ذهنی است. مقصود از ادراک، کیفیت شناختی است که براساس آن، کودک توانایی درک حرمت و ماهیت جرم ارتكابی را پیدا می‌کند. ادراک کودک براساس رشد عقلانی او در دوره طفولیت و نوجوانی در وضعیت‌های متفاوتی قرار دارد و شناخت او از ماهیت ارزشی پدیده‌های تجربی از دوره نوجوانی آغاز می‌شود. در بطن مفهوم ادراک، استدلالی اخلاقی نهفته است که رشد شناخت هنجاری کودک را تعیین می‌کند. هوش اخلاقی و احساس اخلاقی دو شاخص اصلی است که کیفیت استدلال اخلاقی کودک را مشخص می‌کند. براساس یافته‌های کنونی علوم اعصاب، افراد تا پایان دوره نوجوانی، یعنی ۱۸ سالگی به طور معمول در فرایند رشد قرار دارند. (پتفت، و همکاران، ۱۴۰۰)

ادراک در گرو فعالیت طبیعی عقل است و بر عملکرد طبیعی قوه عاقله دلالت دارد. جنون، اختلال دماغی و اختلال قوه تمیز در مقابل این واژه قرار دارند و هریک از این مفاهیم نشان‌دهنده اختلال در عملکرد طبیعی قوه عاقله است. بررسی کاربرد واژه عقل نشان می‌دهد که گاهی در برابر این واژه، جنون و گاهی، عتوه به کار می‌رود. جنون نوعی بیماری روانی و ناشی از اختلال در قوای عقلی است، اما عتوه به وقفه در رشد طبیعی قوای ادراکی اشاره دارد و بیانگر اختلال در فرایند طبیعی رشد است. عتوه و جنون، رفع استحقاق مجازات حدی را به دنبال دارند. مناسبت و سنخیت میان حکم یعنی، رفع استحقاق مجازات و موضوع یعنی، جنون و عتوه اقتضا می‌کند که وجه مشترک این دو عارضه، فقدان ادراک و تمیز باشد. در این شرایط آشکار می‌شود که آنجا که عقل، شرط و رکن استحقاق مجازات حدی یا قصاص مطرح می‌شود، مقصود از آن ادراک و تمیز است و فقط فعالیت طبیعی قوای ادراکی در برابر جنون مورد نظر نیست. (میرسعیدی، ۱۳۸۳)

در برابر نظریه‌ای که عقل را فعالیت طبیعی قوا می‌داند - ناظر بر عدم جنون و عتوه - نظریه دیگری وجود دارد که عقل را فقط در برابر عدم جنون تعریف می‌کند. کاربرد واژه عقل در حقوق جزا نشان می‌دهد که در این معنا تنها بر فعالیت طبیعی قوا و فقدان جنون تأکید شده است و رشد طبیعی قوه عاقله با عناوینی مانند بلوغ یا رشد جزایی بررسی می‌شود. براساس این نظریه، رشد، مفهومی عرفی و عام است که حقیقتی واحد دارد و به معنای درک و عدم سفه است. این مفهوم اختصاصی به امور حقوقی و اجتماعی ندارد و امور کیفری را نیز دربرمی‌گیرد. رشد در هر زمینه‌ای برحسب همان زمینه سنجیده می‌شود و در حوزه کیفری به معنای آن است که عقل به مرتبه‌ای برسد که بتواند مسئولیت کیفری را تشخیص دهد. این تشخیص به مرور زمان عمیق‌تر شده و با رشد جزایی به اوج خود می‌رسد. اگر فرد قرار است مسئولیت کیفری تام داشته باشد؛ یعنی مانند بزرگسالان مجازات شود باید رشد جزایی که مرحله‌ای بالاتر از بلوغ است را داشته باشد. در مرحله‌ای پایین‌تر از این مرتبه، مسئولیت کیفری او کامل نیست هرچند می‌توان حالتی بینابین بلوغ شرعی و بلوغ کیفری را در نظر گرفت که فرد در

آن از مسئولیت نقصان یافته برخوردار است. در رشد، افزون بر بلوغ جنسی، درک و توانایی فکری نیز لازم است. هرچند فرد در هنگام بلوغ، توانایی تشخیص پیدا می‌کند، اما این توانایی با رشد جزایی به کمال می‌رسد. (موسوی بجنوردی و زارعی، ۱۳۹۳) بر همین اساس، ضروری است که رشد جزایی به طور مستقل پیش‌بینی شود، همان‌گونه که برخی از فقهای متقدم نیز بدان اشاره کرده‌اند.

ب) رشد جزایی در منابع فقهی

آیه و روایتی که به طور ویژه بر اشتراط رشد جزایی دلالت کند در ادله فقهی یافت نمی‌شود. برخی با استناد به مراتب مختلف بلوغ در قرآن کریم مانند بلوغ حلم، بلوغ نکاح و بلوغ اشد، و برخی دیگر با استناد به روایتی، در صدد استنباط رشد جزایی از ادله یادشده برآمده‌اند، اما این استنباط قابل رد است. آیات مورد اشاره، ادعای اشتراط رشد جزایی را ثابت نمی‌کند و لفظ ادراک در روایت نیز بر بلوغ دلالت دارد: «وَقَالَ عَلِيُّ عليه السلام لَا حَدَّ عَلَى مَجْنُونٍ حَتَّى يُفِيقَ وَلَا عَلَى الصَّبِيِّ حَتَّى يُدْرِكَ» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۵۱/۴). مناسب‌ترین دلیلی که برای اثبات رشد جزایی اقامه شده، دلیل عقلی است. از آنجاکه در امور مالی، احراز رشد شرط است در امور کیفری نیز باید رشد جزایی احراز شود. در مقام نقد این استدلال گفته شده است که وقتی نص فقهی وجود دارد، استناد به قیاس پذیرفته نیست و ادله به صراحت بیان کرده‌اند که رسیدن به سن بلوغ کفایت می‌کند. ایراد دیگر به قیاس اولویت، آن است که این دو حوزه قابل مقایسه نیستند؛ زیرا می‌توان اعمال شخص سفیه را غیرنافذ و بی‌اثر تلقی کرد، اما فعل شخص در حیطه ارتکاب جرم، خواه از روی درک و آگاهی باشد یا بدون آن، مشمول احکام وضعی است و آثار حقوقی دارد؛ ضرری که از ناحیه عمل این شخص ایجاد می‌شود باید به هر صورت ممکن جبران شود و اگر خسارت مالی وارد شده است باید از اموال خود او جبران گردد (مرادی، ۱۳۸۷). باین حال، برخی از این ایرادات نیز قابل نقد است. با استناد به لزوم جبران خسارات نمی‌توان احراز مسئولیت کیفری و به تبع آن اجرای مجازات را نتیجه گرفت. جبران خسارت ناشی از جرم در زمره مسئولیت مدنی است و حتی کسانی که قائل به اشتراط رشد در مسئولیت کیفری هستند، جبران خسارات و پرداخت دیه را نیز می‌پذیرند.

استدلال عقلی دیگر برای لزوم احراز رشد آن است که اصل احتیاط اقتضا می‌کند در امور کیفری، به ویژه در جرایم سنگین، احراز رشد جزایی شرط اعمال مجازات باشد. عدالت نیز ایجاب می‌کند شخصی که به کمال عقل نرسیده است، مجازات نشود. (فلاح خاریکی و حاجی تبار فیروزجایی، ۱۴۰۲) پیش‌بینی رشد جزایی در منابع فقهی موضوعی بی‌سابقه نیست. اگر نقطه مقابل عقل، جنون و رشد جزایی بالاترین مرحله تشخیص باشد برای مسئولیت کیفری کامل، احراز رشد جزایی ضرورت دارد. به همین دلیل، برخی از فقهای متقدم آن را به طور مستقل پیش‌بینی کرده‌اند. علامه حلی در تحریر الاحکام علاوه بر بلوغ، رشد را نیز شرط دانسته و در مواردی مانند حد شرب خمر (حلی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۲۶/۲)، حد لواط (حلی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۲۴/۲) و قصاص (حلی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۴۹/۲) به مفهوم رشد اشاره کرده است. فاضل هندی نیز در بحث مربوط به لواط از رشد سخن گفته است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۴۹۳/۱۰).

برخی فقها با توجه به ارتباط عقل و ادراک، نیازی به ذکر مستقل رشد جزایی ندیده و آن را معادل کمال عقل دانسته‌اند. برای نمونه، گفته شده است که ملاک در قابلیت مجازات، تشخیص مجرم است و فردی که عاقل است، اما تشخیص نداده که عملش جرم است از منظر عدم تشخیص، تفاوتی با دیوانه ندارد. (مرعشی شوشتری، ۱۳۷۹) بنابراین، یکی از دلایل عدم اشاره مستقل به شرط رشد جزایی، داخل بودن آن در مفهوم عقل است. نکته دیگر آنکه هرچند در نگاه نخست چنین به نظر می‌رسد که لزوم یا عدم لزوم احراز رشد و ارتباط آن با مفاهیم عقل و بلوغ، محل اختلاف نظر اندیشمندان است، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که این اختلاف ناشی از تفاوت در معنای رشد است. یکی از پیش‌شرط‌های مناظرات علمی، تعریف

واحد از موضوع است که در اینجا وجود ندارد.

برای نمونه، گفته شده است که اگر مقصود از رشد، مفهومی در مقابل سفه باشد، در امر قصاص، شرط نیست و بالغ غیررشدید در صورت ارتکاب قتل عمد قصاص می‌شود. (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ۵۲۲/۲) برخی دیگر معنایی متفاوت از رشد را در نظر گرفته‌اند. چنان‌که در بررسی نظر علامه حلی در تحریر الاحکام آمده است: «فرمایش علامه مبنی بر لزوم رشد در کنار بلوغ، قابل توجیه نیست، مگر اینکه مقصود از رشد، کمال عقل باشد، وگرنه رشد به معنای اصطلاحی آن در برابر سفه مورد نظر نیست» (نجفی، ۱۳۶۲، ۱۸۳/۴۲). بنابراین مخالفت با شرط رشد، گاه ناشی از تفاوت در معنای در نظر گرفته شده برای این واژه است. بعد از ذکر منشأ اختلاف نظرهای فقهی، نوبت به بررسی استفتائات از فقهای معاصر می‌رسد. برخی از مراجع عظام، شرط رشد را می‌پذیرند (مکارم شیرازی، ۱۴۰۳)، اما برخی دیگر به اشتراط رشد در مسئولیت کیفری قائل نیستند (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۴). مرجع دیگری نیز با استناد به مصلحت اجتماعی و اختیارات حاکم، راهکاری متفاوت ارائه می‌دهد و می‌گوید: «بلوغ شرعی در پسران از نظر سن، پانزده سال تمام و در دختران نه سال است، ولی حکومت اسلامی می‌تواند براساس مصالح اسلام و مسلمین، مقررات لازم را اتخاذ کند و با در نظر گرفتن مراتب رشد و مصلحت اجتماع، قانونی وضع کند» (نوری همدانی، ۱۴۰۳). پیش‌بینی شرط رشد جزایی در قانون با استناد به دلایل گوناگون مانند مباحث مربوط به اهلیت جزایی، اشتراط رشد جزایی در ادراک و تمسک به فقه پویا غیرشرعی محسوب نمی‌شود. هرچند ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، مفهوم رشد را به رسمیت شناخته و بررسی‌ها نشان می‌دهد این ماده مورد توجه قضات دادگستری قرار گرفته است و در حال حاضر حدود اجرا نمی‌شود. (طهماسبی، ۱۴۰۳) لیکن این امر ضرورت دارد که در اصلاحات بعدی، این موضوع با صراحت بیشتری در قانون پیش‌بینی شود که آیا اصل بر آن است که بلوغ همراه با رشد تحقق می‌یابد یا اینکه باید خلاف آن ثابت شود. به نظر می‌رسد باتوجه به یافته‌های علمی درباره ادراک، ارجح آن است که اصل بر عدم بلوغ ادراکی در این سن باشد مگر آنکه خلاف آن ثابت شود، درحالی‌که قانون فعلی عکس این حالت را پیش‌بینی کرده است. براین اساس، مسئولیت کیفری هر نوجوانی در حدود، مسئولیت کیفری کاملی نبوده و نقصان یافته است و باید آن چنان باشد که تنها در صورت احراز رشد جزایی، حکم به مجازات حدی صادر شود. همچنین وجود مؤلفه لزوم احراز رشد جزایی، امکان بهره‌مندی از مشارکت خانواده را فراهم می‌کند؛ این مشارکت در حداقلی‌ترین سطح می‌تواند در قالب حضور در جلسه رسیدگی، دفاع از حقوق فرزند و بیان اظهاراتی درباره عدم رشد جزایی یا فقدان درک ماهیت جرم انجام شود و در سطوح بالاتر نیز می‌تواند شامل اقداماتی برای جایگزینی مجازات حدی خواهد بود.

۲. قالب‌های مجاز مشارکت مؤثر خانواده در بزه حدی نوجوان

۲-۱. میانجی‌گری نزد قاضی

یکی از روش‌های حمایتی خانواده میانجی‌گری نزد قاضی است. در منابع روایی شیعه، روایات متعددی در مورد شفاعت و میانجی‌گری در جرم حدی نزد حاکم (قاضی) بیان شده است که بر موضوع مورد بحث پژوهش حاضر دلالت آشکار دارد. هرچند برخی از این روایات ضعیف است، با تظاهر و توارد آنها و عمل اصحاب، این ضعف جبران می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۴۱۸ ه.ق) روایت «لَا يَشْفَعْنَ أَحَدٌ فِي حَدِّ إِذَا بَلَغَ الْإِمَامَ فَإِنَّهُ (لَا يَمْلِكُهُ) وَ أَشْفَعُ فِيمَا لَمْ يَبْلُغِ الْإِمَامَ إِذَا رَأَيْتَ النَّدَمَ» (عاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۴۳/۲۸)، نشان می‌دهد که پس از طرح حد نزد حاکم، شفاعت جایز نیست، اما پیش از آن در صورت مشاهده پشیمانی بزهکار، شفاعت نزد صاحب حق مجاز است. اگرچه برداشت نخست از روایت چنین است که امکان شفاعت در مجازات‌های حدی وجود ندارد، اما علت نهی از شفاعت در حدود پس از طرح دعوا نزد حاکم این است که حاکم مالک حدود نیست؛ یعنی فقط اجرای حدود الهی به او واگذار شده است و پس از اثبات جرم، حق مداخله و عدم اجرای حکم را ندارد.

برخی از این تعلیل نتیجه می‌گیرند که در مواردی که حاکم می‌تواند از اختیار عفو خود در حدود استفاده کند، مانند جایی که حد با اقرار فرد ثابت شده و سپس توبه کرده باشد، پذیرش شفاعت امکان‌پذیر است. (خویی، بی‌تا، ۲۲۵/۸) برخی دیگر معتقدند که اطلاق نهی از شفاعت در حدود در کلام فقها با این برداشت تعارض دارد (نجفی، ۱۳۶۲، ۳۹۵/۴۱). به نظر می‌رسد براساس نظریه صحیح‌تر، دلیلی برای این محدودیت وجود ندارد و می‌توان اطلاق منع شفاعت را به موارد اختیار حاکم در عفو مقید دانست (یزدی، ۱۳۹۱). پذیرش یا رد شفاعت خانواده در بزه حدی نوجوان پس از اثبات جرم نزد حاکم، وابسته به نظریه‌ای است که در این میان اختیار شود. اگر شفاعت به طور مطلق منتفی باشد، میانجی‌گری نزد قاضی امکان‌پذیر نیست، اما اگر تعلیل روایت به نظریه دوم رهنمون سازد، می‌توان پذیرش شفاعت خانواده را در فروض خاص ممکن دانست. در این صورت، خانواده در محدوده تعیین شده از فرزند خود نزد قاضی شفاعت می‌کند و زمینه کاهش مداخله قهرآمیز حقوق کیفری فراهم می‌شود. شفاعت خانواده نزد قاضی ممکن است همراه با پذیرش تعهداتی باشد که موجب تقویت تربیت و مراقبت از نوجوان می‌شود.

۲-۲. میانجی‌گری نزد بزه‌دیده جرم حدی

یکی دیگر از قالب‌های مشارکت خانواده، میانجی‌گری نزد بزه‌دیده جرم است. مشارکت خانواده در قالب نشست‌های گروهی خانوادگی قابل تصور است که یکی از راهکارهای عدالت ترمیمی است. در فرایند عدالت ترمیمی، طرفین جرم با یکدیگر توافق می‌کنند و درباره چگونگی برخورد با آثار و نتایج جرم و مشکلات ناشی از آن تصمیم گرفته و راه‌حلی می‌یابند. (مارشال، ۱۳۸۴) اصلاح ذات‌البین از مبانی مهمی است که مشروعیت میانجی‌گری میان طرفین جرم را روشن می‌کند. این اصطلاح به معنای پادرمیانی شخص ثالث برای پایان دادن به اختلاف دو مسلمان با صلح و سازش و از دستورات اکید اسلام است که ممدوحیت آن با استناد به آیات ۹ و ۱۰ سوره حجرات ثابت می‌شود. اهمیت این امر تاجایی است که از نظر شارع مقدس اسلام، مستحب است قضات نیز در دعاوی میان اشخاص، طرفین را به صلح و سازش ترغیب کنند (حلی، ۱۴۲۰ ه.ق، ۱۲۶/۵؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ ه.ق، ۵۳/۱۰؛ طباطبایی حائری، ۱۴۲۲ ه.ق، ۳۱/۱۵). اصلاح ذات‌البین اختصاص به مورد خاصی ندارد و عمومیت آن شامل تمام اختلافات و دعاوی کیفری و غیرکیفری است.

میانجی‌گری و تسهیل رفع نزاع میان افراد از نظر شارع امری پسندیده است و برقراری صلح با مشارکت جامعه اسلامی و طرفین اختلاف صورت می‌گیرد. هرچند موضوع میانجی‌گری خانواده به صورت مستقل در منابع فقهی ذکر نشده است، اما از آنجاکه مداخله خانواده خصوصیت ویژه‌ای ندارد، با توسل به این عموماً، مشروعیت اقدام خانواده به میانجی‌گری روشن می‌شود. نکته اساسی این است که محدوده پذیرش میانجی‌گری در جرایم حدی کجاست. مواجهه میان بزه‌دیده و بزه‌کار در جرایم حدی جنسی توصیه نمی‌شود؛ زیرا در این موارد هر دو طرف قضیه ممکن است مجرم تلقی شوند و در فرض اجبار در برقراری رابطه جنسی نیز مواجهه میان بزه‌کار و قربانی، همراه با شرح مآوَق و بیان علل ارتکاب جرم، امری پسندیده نیست. بیشتر جرایم حدی در زمره جرایم حق‌اللهی قرار دارند و مجازات آنها از پیش تعیین شده است. بنابراین، مشارکت خانواده و تلاش برای صلح و سازش به منظور کنار گذاشتن مجازات و یافتن راه‌حل جایگزین فقط در جرایم حدی حق‌الناسی قابل پذیرش است. چنان‌که در منابع فقهی آمده است: «اگر جرم حدی جنبه حق‌الناسی داشته باشد اسقاط مجازات آن به دست صاحب حق است» (نجفی، ۱۳۶۲، ۲۹۴/۴۱).

براین اساس، در مورد حد سرقت تا پیش از ارجاع امر به حاکم و در حد کذب در هر مرحله، ممکن است اختلاف، با فرایند عدالت ترمیمی و با مشارکت فعال خانواده حل و فصل شود. علت این امر آن است که سرنوشت پرونده در این دو مورد به دست شاکی است و حتی توبه قاذف نیز موجب سقوط حد نمی‌شود و عنصر کلیدی در اینجا گذشت بزه‌دیده است.

خانواده در مسیر حصول سازش، زمینه ارتباط میان طرفین جرم را فراهم کرده و نهایت تلاش خود را برای جلب رضایت بزه دیده و ترمیم آثار ناشی از بزه به کار می گیرد. در استدلال به مشروعیت این توافقات نیز باید به عقد صلح اشاره کرد. صلح، عقدی است که برای مصالحه و پایان دادن به خصومت و نزاع میان افراد تشریع شده و تابع عقد دیگری نیست. (حلی، ۱۴۰۸ هـ. ق، ۹۹/۲؛ عاملی حسینی، ۱۴۱۹ هـ. ق، ۷/۱۷) براساس نظر فقهای امامیه، صلح چه با اقرار و چه با انکار، صحیح است مادامی که منجر به تحریم حلال یا حلال کردن حرام نشود پیامبر ﷺ فرمود: «الْبَيْتَةُ عَلَى الْمُدَّعَى وَ الْيَمِينُ عَلَى الْمُدَّعَى عَلَيْهِ وَ الصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا صُلْحًا أَحَلَّ حَرَامًا أَوْ حَرَّمَ حَلَالًا» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ. ق، ۳۲/۳). بنابراین، اگر در توافقی که با حضور خانواده منعقد می شود تحریم حلال یا حلال کردن حرامی صورت نگیرد توافقات منعقد مشروعیت خواهد داشت.

۲-۳. مشارکت در تعیین و اجرای مجازات تعزیری جایگزین حد

براساس آموزه های کیفرشناسی، مجازات تنها پاسخ ارائه شده به جرم نیست، بلکه پاسخ های کیفری می توانند اقداماتی غیر از مجازات باشند که فاقد وصف ایراد درد، رنج یا ناتوان سازی هستند و با هدف ارتقای مهارت بزه کار، جبران خسارت بزه دیده، جبران صدمات وارده و پاسخ گو کردن بزه کار اعمال می شوند. (غلامی، ۱۳۹۶) اگر در مقام تعیین و اجرای چنین پاسخ هایی در بزه حدی از حضور فعال خانواده استفاده شود، مناسب ترین پاسخ به جرم اجرا می شود. این پاسخ ها که باهدف تأدیب و تربیت نوجوان به کار می روند شباهت زیادی با مجازات تعزیری در فقه دارند. بنابراین، پرسش این است که آیا می توان در برابر بزه حدی از مجازات های تعزیری استفاده و خانواده را نیز در آن شریک کرد؟

الف) مشروعیت تعزیر نوجوان به مجازات های غیر بدنی در بزه حدی

پس از اثبات جواز حکم به تعزیر در برخی موارد ارتکاب بزه حدی، این پرسش مطرح می شود که آیا می توان در صورت ارتکاب جرم حدی و جواز عدم اجرای حد از مجازات های جایگزین استفاده کرد که به تأمین مصلحت نوجوان بینجامد؟ پاسخ این پرسش بستگی به آن دارد که تعزیر به مجازات های بدنی اختصاص داشته باشد یا خیر. هرچند برخی، تعزیر را منحصر در تازیانه دانسته و دلایلی برای صحت ادعای خود اقامه کرده اند (صافی گلپایگانی، بی تا)، اما بنا بر نظریه صحیح تر، خصوصیت ویژه ای در اجرای تعزیر با تازیانه وجود ندارد (محقق داماد، ۱۴۰۶ هـ. ق، ۲۱۶/۴). در روایات نیز از لفظ تعزیر به مطلق عقوبت (عاملی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۲۰۳/۲۸) یا تأدیب (عاملی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۳۷۱/۲۸) تعبیر شده است. در متون روایی آمده است که ائمه علیهم السلام در مجازات های تعزیری از روش هایی غیر از تازیانه از جمله حبس (عاملی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۲۶۹/۲۸)، جریمه مالی (عاملی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۲۸۶/۲۸) و اکتفا به نهی (عاملی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۱۶۷/۲۸) بهره برده اند.

تتبع در اقوال فقها نشان می دهد که پذیرش این نظریه صحیح تر است. علامه حلی معتقد است که معنای تعزیر شامل تازیانه، ضرب، حبس و توبیخ می شود. (حلی، ۱۴۲۰ هـ. ق، ۳۴۹/۵) وضوح این موضوع تا بدان جاست که اختیار حاکم در انتخاب نوع تعزیر، یکی از نقاط افتراق میان حد و تعزیر معرفی می شود به گونه ای که گفته اند: «حاکم مخیر است هرگونه مجازاتی را که متناسب بداند، انجام دهد در صورتی که در حدود، جز در محاربه، تخییری در انتخاب نوع آن وجود ندارد» (عاملی، بی تا، ۱۴۴/۲). بنابراین، می توان گفت که معادل مجازات های جایگزین در فقه، مجازات های تعزیری است که در انتخاب آنها محدودیتی وجود ندارد. این مجازات ها ماهیت متنوعی دارند و مراجع دولتی از رهگذر متغیرهای کیفری سرکوبگرانه و غیرسرکوبگرانه، متغیرهای غیرکیفری و اقدامات تأمینی و تربیتی عهده دار آن است (شاکری گلپایگانی، ۱۳۸۵). لزوم اتخاذ تدابیر تربیتی و جواز استفاده از راهکارهای جایگزین که زمینه ارتکاب مجدد گناه را از بین می برد، عاملی برای تجویز اقداماتی مانند ارجاع به مراکز آموزشی و بازپروری، محرومیت از اشتغال به شغلی خاص و یا الزام به تعهداتی می شود

که منجر به اصلاح بزهکار خواهد شد. این دستورات که جنبه مراقبتی دارند در اقدامات تأمینی و تربیتی و در قراردادهایی مانند تعویق مراقبتی، تعلیق مراقبتی و دوره مراقبت به چشم می‌خورند. بنابراین، حاکم می‌تواند برای کمک به بزهکار و توانمندسازی او از تدابیر تربیتی و نظارتی بهره‌گیرد و قاضی نیز با استفاده از اختیارات قانونی، مرتکب جرم تعزیری را به تعهداتی مکلف کند. در این مسیر، مشارکت متخصصان علوم روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و مددکاری اجتماعی ضروری است؛ زیرا این کارشناسان ظرفیت خانواده و شیوه مداخله (تصمیم‌سازی، اجرا، نظارت و...) را به خوبی تعیین کرده و تمهیدات و توانمندی‌های لازم را در خانواده ایجاد می‌کنند. برای اثبات مشروعیت این امر باید به سیره عقلا تمسک کرد؛ زیرا سیره عقلا حکایت از رجوع به اهل خبره دارد و فقها با استناد به عدم ردع و منع چنین سیره‌ای در شرع، رجوع به اهل خبره را معتبر دانسته‌اند. برخی شرط اعتبار این سیره را حصول اطمینان از نظر اهل خبره می‌دانند. امروزه نیز مردم خردمند در جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی به متخصصان و کارشناسان رجوع می‌کنند. این رجوع مبتنی بر اعتماد و اطمینانی است که از تخصص کارشناسان حاصل می‌شود و تا زمانی که دلیل یا شاهی خلاف نظر آنها وجود نداشته باشد، پذیرفته می‌شود (حسن‌زاده، ۱۳۸۹). یکی از مجاری حصول اطمینان نسبت به کارشناسان، ارتباط شغلی و استخدامی آنها با نظام قضایی و نظارت نهاد قضایی بر ایشان است و بدین ترتیب، شرط اعتبار حصول اطمینان از نظر اهل خبره محقق می‌شود.

ب) مشروعیت تحمیل تعهدات به والدین

مشارکت خانواده در هنگام صدور و اجرای مجازات تعزیری، شئون متعددی دارد. گفت‌وگو میان قاضی و خانواده برای شناسایی شرایط موجود و یافتن راه حل مناسب، تعریف اقدامات تأمینی- تربیتی در بستر خانواده و استفاده از خانواده به مثابه بازوی اجرایی از اقداماتی است که خانواده می‌تواند برعهده بگیرد. پرسش این است که آیا قاضی می‌تواند در راستای جلب مشارکت خانواده، تدابیری را بر ایشان تحمیل کند؟ خانواده عهده‌دار تربیت طفل و نوجوان است و ارتکاب بزه از سوی نوجوان نشان‌دهنده ناکامی خانواده در ایفای این نقش تربیتی است. حل ریشه‌ای بزهکاری نوجوان در گرو اصلاح وضعیت تربیتی اوست. اختیارات گسترده حاکم نیز گویای آن است که وی می‌تواند در صورت صلاحدید، تکالیفی را برای تربیت نوجوانان بر والدین تحمیل کند. عمومیت ادله ولایت حاکم، هیچ تردیدی در این امر باقی نمی‌گذارد. برخی حتی پا را فراتر نهاده و معتقدند در مواردی واجب است حاکم به تربیت طفل و نوجوان بپردازد که عمومیت ولایت حاکم، وجوب حفظ نظام و ولایت حسب از دلایل آن است. در مورد کودکانی که امکان اجبار والدین آنها وجود ندارد یا ناتوانی والدین به دلایلی مانند محجوریت یا عدم تمکن مالی ثابت شده است، ضروری است که حاکم تدابیری جایگزین به کار گیرد. در این شرایط بر حاکم واجب است مقدمات لازم را فراهم کند و تحصیل این مقدمات نیز واجب خواهد بود. (جمعی از نویسندگان، ۱۴۲۷، ۳/۳۵۱)

باید توجه داشت که مقامات قضایی، گاهی مصلحت طفل و نوجوان را در اتخاذ تدابیری می‌دانند که متضمن تحمیل تکالیفی بر خانواده است. ایفای این تعهدات به حل مشکلات ریشه‌ای خانواده می‌انجامد و از آنجاکه خانواده موظف به تربیت فرزند است و حاکم جامعه اسلامی نیز باید مقدمات تربیت را فراهم کند، می‌توان نتیجه گرفت که تحمیل این تعهدات با موازین شرعی مغایرتی ندارد. اقدام متناسب حاکم در این زمینه فقط به تحمیل تدابیر تربیتی محدود نمی‌شود، بلکه مساعدت خانواده و زمینه‌سازی برای تحقق کارکردهای تربیتی نیز از باب مقدمه واجب، واجب خواهد بود. بنابراین، فراهم کردن مقدمات لازم، آگاهی بخشی و توانمندسازی خانواده در ابعاد مختلف، اقدامی مشروع و حتی ضروری است.

نتیجه‌گیری

استفاده از ظرفیت خانواده در واکنش به پدیده بزهکاری نوجوانان، به اتخاذ تصمیم‌های کارآمدتر و واکنش‌های مناسب‌تر می‌انجامد. اگرچه همگان بر اهمیت این موضوع اتفاق نظر دارند، اما در مرحله تقنین و قضا از این ظرفیت به‌گونه‌ای شایسته بهره گرفته نشده است. به نظر می‌رسد چالش‌های فقهی درباره مشروعیت مشارکت خانواده، مانعی جدی در مسیر جلب این مشارکت، به‌ویژه در جرایم حدی نوجوانان است. پژوهش حاضر با بررسی قلمرو پذیرش مشارکت خانواده و قالب‌های آن در فقه امامیه، در پی پاسخ به این پرسش است که آیا محظورات فقهی، مانع بالندگی سیاست جنایی است؟ یکی از مسائلی که زمینه جلب مشارکت خانواده را افزایش می‌دهد موضوع عدم اجرای مطلق مجازات‌های حدی است. در صورت صدور حکم حکومتی در این مورد، مشارکت خانواده به‌طور گسترده‌ای قابل پذیرش خواهد بود.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که الگوی حاکم بر پاسخ‌دهی به بزه حدی همواره منطبق بر سزادهی نیست و نظر شارع مقدس بر تخفیف در حدود است. این امر که در زمره عمومات مطرح شده در باب حدود قرار دارد، گویای آن است که اجتناب از صدور حکم به مجازات حدی و جایگزینی آن با مشارکت خانواده می‌تواند مورد پذیرش باشد. همچنین اشتراط رشد جزایی در اهلیت جزایی که از اختصاصات بزه حدی نوجوان است بر این نکته تأکید دارد که در فرض عدم احراز رشد جزایی که در دوران نوجوانی بسیار شایع است، می‌توان از ظرفیت خانواده برای ارائه پاسخی مناسب به بزه حدی بهره برد. بنابراین پیشنهاد می‌شود که در اصلاحات قانونی بعدی این موضوع به صراحت پیش‌بینی شود که برای حکم به مجازات حدی، احراز رشد جزایی لازم است. مشارکت حداقلی خانواده در این زمینه دلالت بر حضور فیزیکی در مراحل دادرسی، حمایت و همراهی نوجوان و همچنین تبادل نظر با قاضی و ارائه توضیحات لازم دارد. با این حال، پژوهش حاضر به دنبال آن است که به این سطوح حداقلی بسنده نکند و مشارکت حداقلی با استناد به اصل جواز، مشروع تلقی می‌شوند.

در بخش دوم یافته‌ها در دامنه جرایم حدی، مشروعیت استفاده از راهکارهایی که در علوم جرم‌شناسی و کیفرشناسی توصیه می‌شوند، بررسی شد. نتایج نشان می‌دهد که براساس عمومات فقهی باب حدود، میانجی‌گری خانواده نزد قاضی و بزه‌دیده که هردو از راهکارهای نوین پاسخ‌دهی به بزهکاری است در قلمرو شرع قابل پذیرش است. میانجی‌گری نزد قاضی در موارد جواز عفو حاکم و میانجی‌گری نزد بزه‌دیده در جرایم قذف و سرقت قابل اعمال است. از دیگر موارد مشروع مشارکت، تبدیل مجازات حدی به تعزیری در موارد پیش‌بینی شده است. با اثبات مشروعیت توسل به مجازات‌های غیر بدنی مانند اقدامات تأمینی و تربیتی و مجازات‌های جایگزین و مشروعیت تحمیل تدابیر تربیتی به والدین، روشن می‌شود که مناسب‌ترین پاسخ می‌تواند در بستر خانواده تعریف شود؛ مانند آنکه قاضی به جای اجرای حد، فرزند بزهکار را به خانواده بسپارد، از نهاد قانونی حبس در منزل استفاده کند یا به تدابیر مراقبتی حکم دهد که با ایفای نقش فعال خانواده یا با نظارت آن اجرا می‌شود. قاضی در این مسیر می‌تواند تعهداتی را بر والدین تحمیل کند و خانواده را بازویی اجرایی در کنار خود قرار دهد تا بر نوجوان نظارت و مراقبت کند. همچنین مداخله متخصصان با استناد به قاعده رجوع به اهل خبره مشروع دانسته می‌شود. فراهم کردن مقدمات لازم، آگاهی بخشی و توانمندسازی خانواده در ابعاد مختلف نیز اقدامی مشروع و در راستای وظیفه تربیتی آنهاست.

تتبع در اقوال فقهای معاصر نشان می‌دهد که پیش‌بینی قانونی راهکارهای مشارکت خانواده در قلمرو تعیین شده، مشروع تلقی می‌شود. با این حال، مجموعه قوانین کیفری موجود، مشارکت خانواده را حتی در جرایم تعزیری به‌طور محدود مورد توجه قرار داده‌اند. توجه به نتایج پژوهش حاضر، امکان اصلاح قوانین و مقررات را فراهم می‌کند. استدلالات مطرح شده در پژوهش حاضر، برپایه گزاره‌های فقهی موجود است و برای گسترش قلمرو مشارکت خانواده به‌ویژه در مورد اجرا یا عدم اجرای مطلق حد، ضروری است که در پژوهش‌های آتی، موضوع فقه پویا و تأثیر آن بر پاسخ‌دهی به بزه حدی نوجوان

بررسی شود. همچنین پیشنهاد می‌شود با استفتاء از مراجع عالی‌قدر، ظرفیت‌های فقهی موجود شناسایی شود. از آنجاکه شرط اصلی موفقیت این اقدامات توجه به بستر زمان و مکان است، بررسی تجربه کشورهایی که راهکارهای مشارکت خانواده را در پاسخ‌دهی به بزه اطفال و نوجوانان به‌کار گرفته‌اند و نیز مطالعه امکان بومی‌سازی آنها با توجه به مبانی فقهی، ضروری است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوءرفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله، و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچ‌گونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

مقاله پیش رو حاصل رساله دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی است. نویسندگان مقاله، از معاونت آموزشی و معاونت پژوهشی دانشگاه علامه طباطبائی که حامی معنوی پژوهش حاضر بودند، قدردانی می‌کنند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۳). مترجم: فولادوند، محمد مهدی. تهران: هیئت علمی دارالقرآن الکریم.
- اردبیلی، احمد بن محمد (بی‌تا). مجمع‌الفایده والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- پتفت، آرین، عباسی، محمود، و زالی، علیرضا (۱۴۰۰). واکاوی مفهوم درک موضوع ماده ۹۱ ق.م.ا. تحلیل میان‌رشته‌ای حقوق و علوم اعصاب شناختی. نشریه آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۱(۱۸)، ۳-۲۸.
- تبریزی، جواد (بی‌تا). اسس القضاء والشهادة، قم: دفتر مولف.
- جانستون، جری (۱۳۹۰). سیاست‌گذاری کیفری: نخبه‌گرا، عامه‌گرا یا مشارکت‌محور. مترجم: جوانمرد، بهروز. نشریه تعالی حقوق، ۱۱(۳)، ۷۳-۱۰۴.
- جمعی از نویسندگان (۱۴۲۷ ه.ق). فقه الاطفال. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (عج).
- حسن‌زاده، مهدی (۱۳۸۹). مبانی فقهی اعتبار نظر اهل خبره. نشریه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۲(۴۰)، ۱۳۷-۱۲۵.
- حسینی کاشانی، سید محمد مصطفی، و شریفی، مهدی (۱۳۹۹). اختیارات ولی فقیه در تغییر دادن مجازات حدی در حکومت اسلامی با تأکید بر نظر امام خمینی (ره)، نشریه متین، ۲۲(۷۷)، ۴۴-۲۲.

- حلبی، تقی الدین بن نجم الدین (۱۴۰۳). *الکافی فی الفقه*. اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین علیه السلام.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی) (۱۴۲۰ هـ.ق). *تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- حلی، جعفر بن حسن (محقق حلی) (۱۴۰۸ هـ.ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- خویی، سید ابوالقاسم (بی تا). *مبانی تکمله المنهاج*. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- شاکری گلپایگانی، طوبی (۱۳۸۵). *سیاست جنایی اسلامی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (بی تا). *التعزیر، احکامه و حدوده*. بی جا: بی نا.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ هـ.ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبایی حائری، سید علی بن محمد (۱۴۲۲ هـ.ق). *ریاض المسائل*. قم: مؤسسه نشر اسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- طهماسبی، جواد (۱۴۰۳). *امکان سنجی اعمال مجازات حدود و قصاص در مورد نوجوانان (تحلیل ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲)*. سخنرانی در کارگاه برگزار شده از سوی دانشگاه علمی- کاربردی کانون وکلای دادگستری مرکز.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *المبسوط فی فقه الامامیه*. تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی) (۱۴۱۳ هـ.ق). *مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ هـ.ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- عاملی، محمد بن مکی (شهید اول) (بی تا). *القواعد و الفوائد*. قم: کتابفروشی مفید.
- عاملی حسینی، سید جواد بن محمد (۱۴۱۹ هـ.ق). *مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- غلامی، حسین (۱۳۹۶). *کیفرشناسی کلیات و مبانی پاسخ شناسی جرم*. تهران: میزان.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۴). *پاسخ چند مرجع به استفتائات ایسنا در خصوص بلوغ چند مرحله ای و سن مسئولیت کیفری*. آخرین دسترسی در آبان ۱۴۰۳.
- فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ هـ.ق). *کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- فلاح خاریکی، امین، و حاجی تبار فیروزجایی، حسن (۱۴۰۲). *جایگاه رشد جزایی در مسئولیت کیفری از منظر فقه امامیه و حقوق ایران*. نشریه پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، ۷۱ (۱۹)، ۱۴۰-۱۶۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ هـ.ق). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مارشال، تونی (۱۳۸۴). *عدالت ترمیمی در کتاب مجموعه عدالت ترمیمی ارتقا بخشیدن رویکرد بزه دیده محوری (مجموعه مقالات)*. مترجم: سماواتی پیروز، امیر.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۷۸). *حدود در زمان ما: اجرا یا تعطیل*. نشریه تحقیقات حقوقی، ۲ (۲۵-۲۶)، ۶۱-۷۷.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ هـ.ق). *قواعد فقه*. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مرادی، عذرا (۱۳۸۷). *بررسی شرط رشد در مسئولیت کیفری*. نشریه فقه اهل بیت علیهم السلام، ۱۴ (۵۳)، ۵۷-۱۱۴.
- مرعشی شوشتری، محمد حسن (۱۳۷۹). *دیدگاه های نو در حقوق کیفری اسلام*. تهران: میزان.
- مسجدسرایبی، حمید، و مؤمنی، عابدین (۱۳۸۸). *اجرای حدود در عصر غیبت*. نشریه مطالعات اسلامی فقه و اصول، ۴۱ (۸۲)، ۱۳۵-۱۶۸.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ هـ.ق). *المقنعه*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۸ هـ.ق). *انوار الفقاهه (کتاب الحدود و التعزیرات)*. قم: انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۰۳). *استفتاء لزوم رشد عقلی برای مسئولیت کیفری*. آخرین دسترسی در آبان ۱۴۰۳.
- موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۴۲۷ هـ.ق). *فقه الحدود و التعزیرات*. قم: مؤسسه النشر لجامعه المفید.
- موسوی بجنوردی، سید محمد، و زارعی، راضیه (۱۳۹۳). *جایگاه رشد در تحقق مسئولیت کیفری با رویکردی بر نظر امام خمینی رحمته الله علیه*. نشریه متین، ۱۸ (۶۴)، ۱-۱۸.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۰). *تحریر الوسیله*. نجف: دارالکتب العلمیه.
- موسوی گلپایگانی، سید محمد رضا (۱۴۱۲ هـ.ق). *الدر المنضود فی احکام الحدود*. قم: دارالقرآن الکریم.
- میرسعیدی، سید منصور (۱۳۸۳). *مسئولیت کیفری، قلمرو و ارکان*. تهران: میزان.
- نجفی، محمد حسن (۱۳۶۲). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- نوبهار، رحیم (۱۳۹۶). *امکان سنجی فقهی گذار از مجازات های بدنی*. نشریه کاوشی نو در فقه، ۲۴ (۲)، ۳۹-۶۹.
- نوری همدانی، حسین (۱۴۰۳). *استفتائاتی از مراجع تقلید درباره سن مسئولیت کیفری*. آخرین دسترسی در آبان ۱۴۰۳.